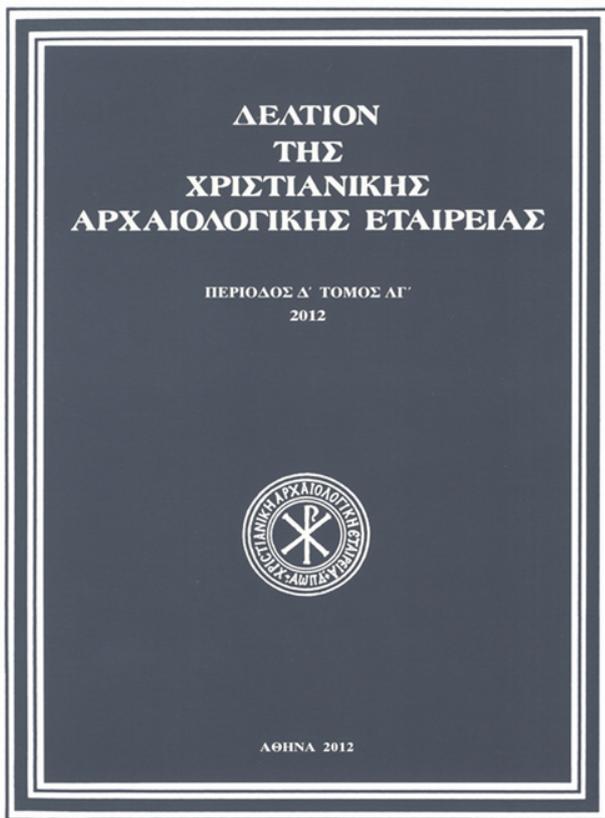

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 33 (2012)

Δελτίον ΧΑΕ 33 (2012), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημήτρη Κωνσταντίου (1950-2010)

**Άνιχνεύοντας τὸ Μεταβυζάντιο στὸν ἑλληνικὸ
χώρο. Μιὰ ἐπισκόπηση τῶν προβλημάτων τῆς
ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας**

Δημήτριος Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.1265](https://doi.org/10.12681/dchae.1265)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Δ. Δ. (2014). Άνιχνεύοντας τὸ Μεταβυζάντιο στὸν ἑλληνικὸ χώρο. Μιὰ ἐπισκόπηση τῶν προβλημάτων τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 33, 349–356.
<https://doi.org/10.12681/dchae.1265>

Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος

ΑΝΙΧΝΕΥΟΝΤΑΣ ΤΟ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΟ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ. ΜΙΑ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Ἡ βυζαντινὴ πολιτισμικὴ οἰκογένεια ὑπῆρξε ἡ μόνη, στὴν ὁποία ἡ τέχνη κατέστη ἀδιαχώριστη ἀπὸ τὴ θεολογία (π. Ἰωάννης Μάγιεντορφ, Βυζαντινὴ θεολογία, Ἀθήνα 2010, 126-127)

Ἀπόπειρα ἀνακεφαλαίωσης τῶν ἀνοιχτῶν ἐρευνητικῶν ζητημάτων στὸ πεδίο Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας/Τέχνης στὴν Ἑλλάδα καθὼς καὶ τῶν ἐλλείψεων σὲ ἐργαλεῖα σπουδῶν. Τονισμὸς ἀρνητικῶν φαινομένων ἀπὸ πλευρᾶς ἐπιστημονικῆς δεοντολογίας.

Undertaken is an attempt for a recapitulation of the open research problems in the field of Post-Byzantine Archaeology and Art in Greece, with an overlook to the deficiencies in instrumenta studiorum. Stress is also given to rejectable scientific ethics.

Ἡ ῥήση τοῦ ἀοίδιμου π. Ἰωάννου Μάγιεντορφ συγκροτεῖ, πιστεύω, σταθερὴ βάση γιὰ τὴν κατανόηση καὶ τῆς μεταβυζαντινῆς τέχνης, ἐὰν ὑπῆρξε ὄντως *Βυζάντιο μετὰ τὸ Βυζάντιο*. Στὴ μνήμη τοῦ πολὺκλαυστοῦ συναδέλφου, συμπατριώτη καὶ προπαντὸς φίλου, χάρις στὸν ὁποῖο ἀπολαμβάνουμε σήμερα καὶ τὴ ριζικὰ ἀνανεωμένη ἐπανέκθεση τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου στὸ Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, τὸ δίπτυχό μου θὰ ἐπικεντρωθεῖ σὲ βασικὰ θεωρητικὰ ζητήματα καὶ κενὰ τῆς ἔρευνας¹.

Α'. Βασικὰ θεωρητικὰ ζητήματα

1. Χρονολογικὴ ὀριοθέτηση. Τὸ 1453 καὶ τὸ 1830 δὲν θεωροῦνται πλέον αὐτονόητα ὅρια τῆς μεταβυζαντινῆς τέχνης. Γιὰ τὴν ἔναρξη ὑπάρχει ἐνίοτε τάση νὰ συμπέσει μὲ τὴν ἐποχὴ λήξης τῆς Λατινοκρατίας (ἐνδεικτικὰ: 1522: Δωδεκάνησα, 1571: Κύπρος), ἀλλὰ λόγοι οὐσίας ἐπιβάλλουν τὸ 1453 ὡς ὄριο ἔναρξης².

Τὸ ὄριο λήξης ἔχει ἀμφισβητηθεῖ πολλαπλά. Οἱ ἐνασχολούμενοι κυρίως μὲ τὸν Διαφωτισμὸ θεωροῦν ὅτι περὶ τὸ 1770 συνέβη μιὰ κοσμογονία, ἐπομένως τοῦτο εἶναι

Λέξεις κλειδιά

Μεταβυζαντινὴ περίοδος, Ἑλλάδα, Ἀρχαιολογία/Τέχνη, Ἐρευνητικὰ ζητήματα, Ἐργαλεῖα σπουδῶν, Ἐπιστημονικὴ δεοντολογία.

Keywords

Post Byzantine period, Greece, Archaeology/Art, Research requests, Instrumenta studiorum, Scientific ethics.

¹ Γιὰ τὰ ἐκτιθέμενα ἐδῶ βλ. καὶ στὶς μελέτες μας «Ἱστορία καὶ Ἐσχατολογία στὴν ὀρθόδοξη λειτουργικὴ τέχνη. Παράδοση καὶ ἀνανέωση ἀπὸ τὸ Βυζάντιο στὴν ἐποχὴ μας», Μ. Τζιάτζη Παπαγιάννη καὶ Γρ. Παπαγιάννης (ἐπιμ.), *Ζ' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ἑλλάδος καὶ Κύπρου (20-23 Σεπτεμβρίου 2007, Κομοτηνῆ, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης - Τμῆμα Ἑλληνικῆς Φιλολογίας)*, Κεντρικὲς εἰσηγήσεις, Περιλήψεις ἀνακοινώσεων, Ἐρευνητικὰ μεταπτυχιακὰ προγράμματα, Κομοτηνῆ (Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης - Τμῆμα Ἑλληνικῆς Φιλολογίας) 2011, 79-135. Ἐπίσης, «Παλεύοντας γιὰ τὴν οὐσία. Περὶ βυζαντινῆς καὶ μεταβυ

ζαντινῆς τέχνης στὴ σύγχρονη Ἑλλάδα», *Χαριστήριον στὸν Καθηγητὴ Εὐάγγελο Χρυσό* (ὑπὸ ἐκδοση).

² Γιὰ τὸν θεμελιακὸ ρόλο τῆς ἀπώλειας τῆς Βασιλεύουσας στὴ διαμόρφωση καὶ ἐξέλιξη τῆς μεταβυζαντινῆς τέχνης πρβλ. Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *Μελέτες γιὰ τὴ μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ Ἐνετοκρατούμενη καὶ τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα καὶ Κύπρος*. Ἀθήνα 2002, συχνάκις. Συνοπτικὰ ὁ αὐτός, «Byzance après Byzance». Post Byzantine Art (1453-1830) in the Greek Orthodox World, ὡς εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο στὸν κατάλογο ἐκθέσεως Hellenic Ministry of Culture / Byzantine & Christian Museum - Alexander S.

όριο καθοριστικό. Παράλληλα οί ιστορικοί τῆς νεοελληνικῆς τέχνης, ἀγνοώντας συνήθως τὴ μεταβυζαντινὴ τέχνη, φρονοῦν ὅτι μὲ τὴν εἰσαγωγὴ κοσμητικῆς θεματογραφίας τὸν 18ο αἰ. ἔχει ἐκπνεύσει τὸ Μεταβυζάντιο³. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ ὄριο στὴν πράξη ἔχει μετατεθεῖ πρὸς τὰ κάτω τουλάχιστον στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ.⁴, ἂν ὄχι ἀργότερα⁵. Πιστεύω ὅτι θὰ μπορούσε ἐνδεχομένως νὰ μετακινηθεῖ ἕως τὸ τραγικὸ ὄροσημο τοῦ 1922, ὅπως δείχνουν καὶ τὰ πολυτίμητα *ἀνταλλάξιμα*, ποὺ φανερῶνουν ὅτι ἡ μεταβυζαντινὴ παράδοση ἐπιβίωσε σὲ τουροκοκρατούμενα μέρη⁶. Αὐτὸ ἀποδεικνύει καὶ ἡ ἐπέκταση τῆς ἐκθεσης ἕως τὶς μέρες μας στὸ Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν ποὺ μᾶς φιλοξενεῖ⁷. Ἡ ΧΑΕ, ποὺ ἀπέκλεισε φέτος ἐργασίες γιὰ τὴ μετὰ τὸ 1830 ἐποχὴ, ὀφείλει νὰ ὀργανώσει συζήτηση, λαμβάνοντας ὑπόψη καὶ τὴν παράδοση ἄλλων ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν.

2. Βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση. Ἡ παντελὴς ἔλλειψη βιβλιογραφικοῦ ὀργάνου εἶναι ὀδυνηρὰ αἰσθητὴ: Κανένα περιοδικὸ δὲν ἐνημερῶνει συνολικὰ γιὰ τὸ Μεταβυζάντιο, ὅπως γιὰ τὸ Βυζάντιο ἡ *Byzantinische Zeitschrift*. Πολύτιμες εἶναι οἱ ἀνὰ πενταετία *Βιβλιογραφίες* τοῦ

Κέντρου Ἑρευνας Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν γιὰ τὴν τέχνη μόνον ἢ οἱ γενικότερες τῆς *Ἐπετηρίδος Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, ἀλλὰ ἡ ἐνημέρωση καθυστερεῖ ὑπερβολικὰ καλύπτοντας ἐξἄλλου μόνον τὴ συγγραφικὴ παραγωγὴ Ἑλλήνων⁸. Εἶναι πλέον ἡ ἀναγκαία μιὰ ἐτήσια ἔκδοση, ἀκόμη καὶ σὲ ἠλεκτρονικὴ μορφή. Τὸ ἴδιο ἰσχύει, μάλιστα στὸν καιρὸ τῆς πληροφορικῆς, γιὰ τὴ συστηματικὴ ἀποδεκτικὴ περιοδικῶν⁹.

3. Τὸ πλαίσιο ἐρμηνείας. Στὶς ἀναλύσεις μεταβυζαντινῶν ἔργων παραβλέπεται συχνότατα ἓνα θεμελιώδες γεγονός, ἡ βαβυλωνία αἰχμαλωσία τῆς μεταβυζαντινῆς θεολογίας στὴ δυτικὴ ἀφετέρου ἀγνοεῖται ἡ ἀντίρροπη γένεση ἐνὸς ἰδιοπροσώπου μεταβυζαντινοῦ «Διαφωτισμοῦ» ὡς ἡσυχαστικοῦ φωτισμοῦ¹⁰. Ἔτσι, ὅταν μιλάμε γιὰ καινοτομίες στὴν τέχνη, ὀφείλουμε νὰ διαχωρίζουμε ἀνάμεσα σὲ ἀπλὴ μίμηση καὶ σὲ – συχνὰ ἐνδεχομένως ἀσυνειδητὴ – υἰοθέτηση τῆς νεωτερικότητας. Παράδειγμα: Ὁ ὑπὸ τῆς τοιχογραφίας τοῦ Δεῖπνου εἰς Ἐμμαοὺς τοῦ Θεοφάνη στὴ Μονὴ Σταυρονικήτα (Εἰκ. 1) – παρόμοια καὶ στὴ Μεγίστη Λαύρα –, ἀντιγραμμένος ἀπὸ τὸν Giovanni Bellini (Εἰκ. 2), δὲν ἀλλοιώνει τὸ

Onassis Public Benefit Foundation (USA) (ἐκδ.), *Post-Byzantium: The Greek Renaissance. 15th-18th century. Treasures from the Byzantine and Christian Museum, Athens (New York, November 2002-February 2003)*, Athens 2002, 3 27· σὲ πληρέστερη μορφή μὲ βιβλιογραφία: «Τὸ μεταβυζαντινὸ Βυζάντιο ἀνάμεσα σὲ Ἄνα τολὴ καὶ Δύση. Ἡ μεταβυζαντινὴ τέχνη (1453-1830) στὸν ἑλληνορθόδοξο χώρο», *Νέα Ἐστία*, τεύχ. 1763 (Ὀκτ. 2003) 371-405.

³ Κριτικὴ τῶν ἀπόψεων στὸν Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλο, «Παράδοση, ἀμφιθαλότητα καὶ ἐκκοσμίκευση: Ἀπὸ τὴν Ἀπόλπενα τῆς Λευκάδας (μέσα 15ου αἰ.) στὴν Ἑπτανησιακὴ Σχολὴ ζωγραφικῆς (18ος αἰ.)», *Ἰόνιο Πανεπιστήμιο / Τμῆμα Ἱστορίας* (ἐκδ.), *Ἐξάντηση Βυζαντινολόγων Ἑλλάδος - Κύπρου* (Κέρκυρα, 3-5.10.2003). *Εἰσηγήσεις - Περιλήψεις*, Κέρκυρα 2005, 59 κ.έ., ὁ αὐτός, «Μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ καὶ Ἑπτανησιακὴ Σχολή: Μεταξὺ ἐρμηνείας καὶ ἐμμονῶν», εἰς: Δ' Τομέας Τμήματος Ἀρχιτεκτόνων τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ. / 10ῆ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Χαλκιδικῆς καὶ Ἁγίου Ὁρους (ἐκδ.), *Δῶρον. Τιμητικὸς τόμος στὸν καθηγητὴ Νίκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη 2006, 383 κ.έ.

⁴ Ἐπὶ παραδείγματι βλ. Εὐγ. Δρακοπούλου, *Ἀναλυτικοὶ πίνακες τῶν Ἑλλήνων ζωγράφων καὶ τῶν ἔργων τους (1450-1850)*, Ἀθήνα (Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε.) 2008, Εἰσαγωγὴ, ἡ ἴδια, *Ἑλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν Ἄλωση (1450-1850)*, 3 (Ἀβέρκιος - Ἰωσήφ), Ἀθήνα (Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε.) 2010, Εἰσαγωγὴ, σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἀρχικὴ σύλληψη τοῦ λεξικοῦ ἀπὸ τὸν Μ. Χατζηδάκη (1450-1830).

⁵ Ὁ Ν. Γραϊκὸς στὴν τεκμηριωμένη διδακτορικὴ του διατριβή,

Ἀκαδημαϊκὲς τάσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωγραφικῆς στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν 19ο αἰώνα. Πολιτισμικὰ καὶ εἰκονογραφικὰ ζητήματα, Ἀριστ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης 2011, ἀποδεικνύει πιστικὰ τὴ συνέχιση τῆς παράδοσης σὲ ἔκκεντρα μέρη τῆς Ἑλλάδας μέχρι τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. Πρβλ. καὶ Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ἀκόμη ἓνα μάθημα πατριδογνωσίας ἀπὸ τὴν Κύμη» [Β. Πανδῆ Ἁγαθοκλῆ Ἰωάν. Χ. Ἀδαμόπουλου (ἐπιμ.), *Σημειώσεις τοῦ αὐτοδίδακτου καλλιτέχνη Σωτήρη Χρυσανθόπουλου*, Ἀθήνα 2009], *Μαρινφέστο*, τεύχ. 21 (Δεκέμβριος 2010) 43-45 [βιβλιοκρισία].

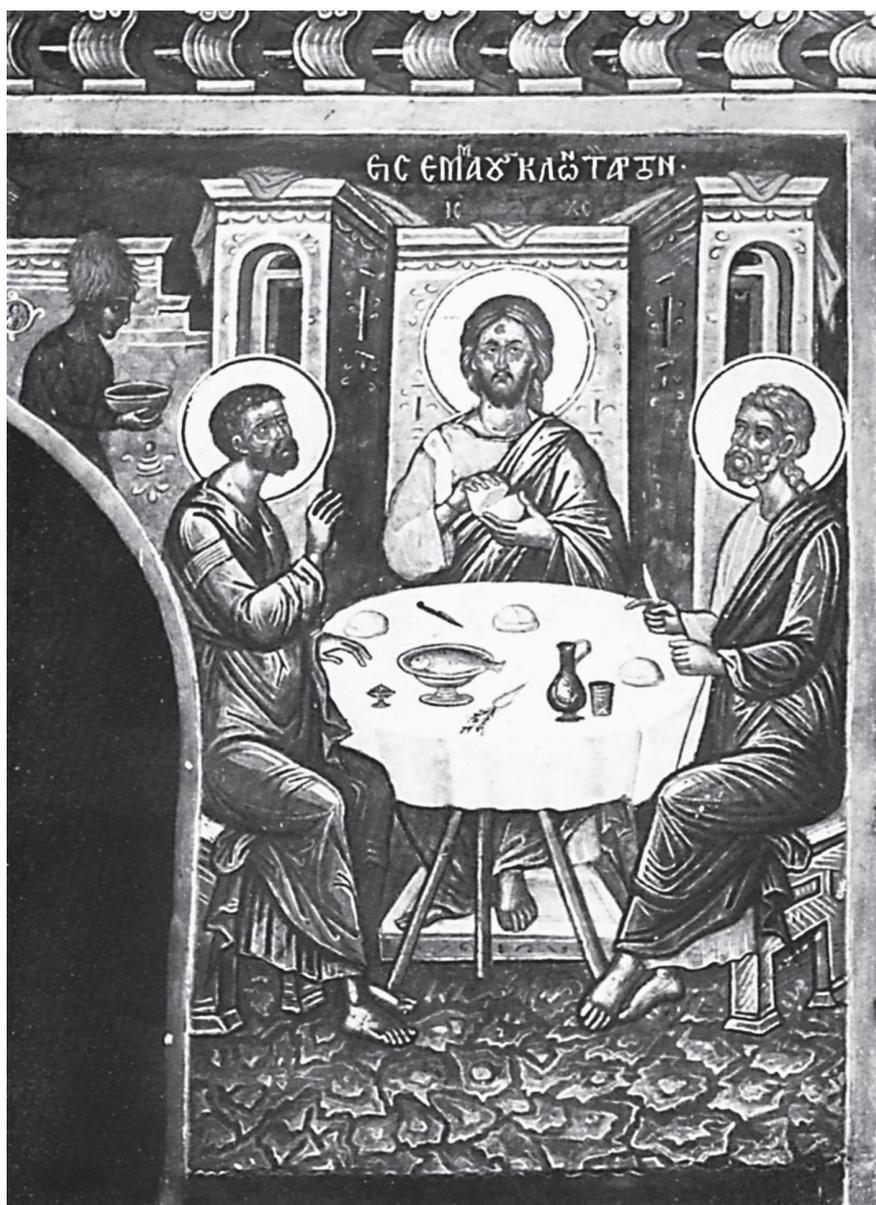
⁶ Ἀπουσιάζει ἀκόμη, σχεδὸν ἓναν αἰῶνα μετὰ, μιὰ ἐπιστημονικὴ καταλογογράφηση καὶ ἔκδοση ὅλων τῶν *ἀνταλλαξίμων* καὶ τῶν κειμηλίων τῶν προσφύγων ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία, πέρα ἀπὸ τὰ Μουσεῖα Ἀθήνας καὶ Θεσσαλονίκης.

⁷ Πρβλ. τὴν ἐνότητα καὶ τὸν ἀντίστοιχο κατάλογο τοῦ ΒΧΜ, *Βυζάντιο καὶ νεώτερη τέχνη. Ἡ πρόσληψη τῆς βυζαντινῆς τέχνης στὴν ἑλληνικὴ ζωγραφικὴ τοῦ α' μισοῦ τοῦ 20οῦ αἰώνα*, Ἀθήνα 2010.

⁸ Βεβαίως μένει ἀκάλυπτο τὸ διάστημα ἕως τὸ 1945 (προκειμένου γιὰ τὴ βιβλιογραφία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν) ἢ τὸ μέχρι τὸ 1924 (ΕΕΒΣ), μὲ ὅ,τι τοῦτο σημαίνει γιὰ τὴν πληρότητα τῶν σημερινῶν μελετῶν.

⁹ Ἐννοοῦνται ἐδῶ λεπτομερῆ εὐρετήρια τύπου Ἀθηνᾶς ΕΕΒΣ, Ἑλληνικῶν, Λαογραφίας, Νέου Ἑλληνομνημονοῦ κ.τ.λ., κἂν ὀργάνωται ἀρχὴ ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸ ΔΧΑΕ/ΠΧΑΕ καὶ τὸ 12τομο ΑΒΜΕ τοῦ ἀείμνηστου Ἀναστ. Ὁρλάνδου.

¹⁰ Τριανταφυλλόπουλος, «Τὸ μεταβυζαντινὸ Βυζάντιο» (ὑπόσ. 3).

Εικ. 1. Θεοφάνης ὁ Κρής, τοιχ. Δείπνου εἰς Ἐμμαούς, καθολικὸ Μονὴς Σταυρονικήτα Ἁγ. Ὁρους (M. Chatzidakis, *Etudes*, V, εἰκ. 106).

ιστορικό-εὐχαριστιακὸ νόημα τῆς σύνθεσης¹¹. Τὸ ἀντίθετο συμβαίνει μὲ τὴν «εἰκόνα» τῆς Ἄκρας Ταπεινώσεως

τοῦ Νικολάου Τζαφούρη (Εἰκ. 3), ἀντιγραφή ἀπὸ τὸν ἴδιο Βενετὸ ζωγράφο (Εἰκ. 4)¹²: ἀντὶ τῆς ὀρθόδοξης θεο-

¹¹ Πρὸβλ. M. Chatzidakis, *Etudes sur la peinture postbyzantine*, London 1976, V, 321, 332 κ.έ., 343, εἰκ. 105 107, ὁ αὐτός, *Ὁ Κρητικὸς ζωγράφος Θεοφάνης. Ἡ τελευταία φάση τῆς τέχνης του στὶς τοιχογραφίες τῆς Ἱ. Μ. Σταυρονικήτα*, Ἀθήνα 1986, 73 κ.έ. καὶ σποραδικά, εἰκ. 127. Ἐπαναλαμβάνουμε παλαιότερη ἐπισήμανσή μας, ὅτι

ἀπουσιάζει συστηματικὴ, εἰκονολογικὴ ἀνάλυση τοῦ ἔργου τοῦ Θεοφάνη καὶ παραμένει στὸ ἡμῶν τὸ διαφορετικὸ θεολογικὸ ὑπόβαθρό του σὲ σχέση μὲ ἄλλους Κρητικὸς ζωγράφους πρὸβλ. Τριανταφυλλόπουλος, *Μελέτες* (ὑποσ. 2), 174 κ.έ., 182 κ.έ. καὶ σποραδικά. ¹² Τριανταφυλλόπουλος, ὅ.π., 79, 121, εἰκ. 65 66.

Εἰκ. 2. Giovanni Bellini, πίνακας Δείπνου εἰς Ἐμμαούς, τέως στὸ Βερολίνο (M. Chatzidakis, Etudes, V, εἰκ. 107).

λογικῆς σύνθεσης¹³ εἰσάγεται ἐδῶ μία παραλλαγή τῆς δυτικῆς Pietà, ἓνα μὴ ὀρθόδοξο *Andachtsbild* (*devotional icon*, εἰκόνα ἰδιωτικῆς εὐλάβειας), ὅπως ἔχουμε ἐπισημάνει ἐδῶ καὶ δεκαετίες¹⁴. Ἡ ἀνεπάρκεια στὴ χρῆση μελετῶν-πλαισίων εἶναι συχνότατα ἐμφανῆς, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τὸ εἰκονολογικὸ ὑπόβαθρο τῶν ἔργων τέχνης· τὸ γεγονός συνδέεται ἄμεσα, πιστεύουμε, μὲ τὴ

διαπιστωμένη ἀνυπαρξία «σχολῶν σκέψης» στὸν τόπο μας¹⁵, ἀπὸ διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν ἀναπότρεπτη ἰδεολογικὴ στάση τοῦ καθενός μας, ὅταν αὐτὴ δὲν φτάνει στὰ ὅρια τῆς ἰδιοτελοῦς, τυφλῆς ἰδεολογικοποίησης. Στὴν περίληψη εἶχε προβλεφθεῖ καὶ κριτικὴ δύο πρόσφατων ἐκδόσεων γιὰ τὴν Κρήτη ὡς συμβολὴ στὸ πρόβλημα τῆς ἐρημνείας. Ὁ περιορισμένος χρόνος ὁμιλίας καὶ χώρος δημοσίευσης ἐπιβάλλουν ἀναλυτικὴ παρουσίασή τους ἀπὸ ἄλλες στήλες.

4. Ρόλος τῶν μουσείων καὶ διάχυση τῆς γνώσης¹⁶. Ἀφιερωμένη ἢ ἡμερίδα στὸν ἐκ βάθρων ἀνανεωτὴ τοῦ Βυζαντινοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Μουσείου, δὲν μπορεῖ νὰ παρακάμψει τὸ φλέγον ζήτημα τοῦ ρόλου ἐνὸς σημερινοῦ μουσείου. Βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ Συμπληγάδες. Ἡ πρώτη τὸ παλαιοῦ τύπου μουσεῖο: Παράταξι «ἀριστοουργημάτων» καὶ συγκινησιακῆς περιγραφῆς, ποὺ συγχέουν τὴν τέχνη μὲ τὴν κουλτούρα γκαλερί τέχνης, ἀλλοιώνοντας ἔτσι τὴν οὐσία καὶ προσφέροντας ἀλλοτριωτικὴ εἰκόνα¹⁷. Ἡ δευτέρη τὸ σύγχρονο μουσεῖο: Σκοπὸς νὰ δοθεῖ τὸ ὑλικοπνευματικὸ ὑπόβαθρο τοῦ κόσμου ὅπου δημιουργήθηκε τὸ ἔργο τέχνης¹⁸. Κινδυνεύει ὡστόσο ἀπὸ τὸ «σύνδρομο Μπουβάρ καὶ Πεκυσέ»¹⁹, νὰ καταποντιστεῖ δηλαδὴ στὸν κυκεῶνα τῆς λεπτομέρειας παράγοντας εἰκόνα χαοτικὴ ἢ, σὲ ἐκσυγχρονισμένη ἐκδοχῆ, νὰ θυσιαστεῖ ἡ οὐσία στὰ τεχνολογικὰ ἐπιτεύγ-

¹³ Γιὰ τὴν Ἄκρα Ταπεινὴ βασικὴ βιβλιογραφία ὁ.π., 79 ὑποσ. 25, ἐπίσης Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ἡ τέχνη στὴν Κύπρο ἀπὸ τὴν Ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) ἕως τὴν ἑναρξὴ τῆς Τουρκοκρατίας (1571): Βυζαντινὴ/μεσαιωνικὴ ἢ μεταβυζαντινὴ», *Πρακτικὰ Γ' Διεθνoῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου* (Λευκωσία 1996), τόμ. Β', Λευκωσία 2001, 626 κ.ἑ.

¹⁴ Ὁ.π. καὶ συχνάκις στὶς *Μελέτες* καὶ πολλὲς ἄλλες ἐργασίες μας· πρώτη συστηματικὴ ἐνασχόληση μὲ τὸ φαινόμενο τῶν *Andachtsbilder* στὸν μεταβυζαντινὸν χώρο στὴ διδακτορικὴ μας διατριβὴ *Die nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkyra und den anderen Ionischen Inseln. Untersuchungen zur Konfrontation zwischen ostkirchlicher und abendländischer Kunst (15.-18. Jahrhundert)*, 2 τόμοι, München 1985, συχνάκις (βλ. τόμ. Β', 12, s.v. «Andachts bild»). Πλὴν τῶν ἐργασιῶν τοῦ ἀειμνήστου Δασκάλου μου Δ. Ι. Πάλλα καὶ τοῦ Γ. Ρηγόπουλου, δὲν μοῦ εἶναι γνωστὲς ἐργασίαι Ἑλλήνων μὲ σαφὴ ἀντίληψη τοῦ ὅρου καὶ τοῦ περιεχομένου του.

¹⁵ Λεπτομερέστερα στὸν Τριανταφυλλόπουλο, «Παλεύοντας γιὰ τὴν οὐσία» (ὑποσ. 1).

¹⁶ Τὶς ἀπόψεις μας γιὰ τὴ μουσειοποίησι τῶν λατρευτικῶν ἀντικειμένων καὶ οἰκοδομημάτων ἔχουμε ἐκφράσει σὲ πολλὲς μελέτες μας: «Πελιδνὸς ὁ παράφρων τύραννος». *Αρχαιολογικὰ στὸν Παπαδιαμάντη*, Ἀθήνα ²1999. *Τέχνη καὶ λατρεία. Κείμενα γιὰ τὴ ζωγραφικὴ στὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία*, Ἀθήνα 2001. «Παράδοση καὶ παραχαράξεις στὴ λατρεία καὶ τὴν τέχνη τῆς Ἐκκλησίας» περιοδ.

Ἀναλόγιον Ἰ. Μητροπ. Σεργίων καὶ Κοζάνης, τευχ. 5 (2003) 14 26. «Τί ἂν θέλοι ὁ σπερμολόγος οὗτος λέγειν;», *Ἀντὶ χρυσέων. Ἀφιέρωμα στὸν Ζήσιμο Λορεντζάτο*, Ἀθήνα 1995, 107 131. «Ἔνας τῶν «ἐκτός» μιλάει γιὰ τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα. Ἀπὸ τὸν ἱστορικομὸ στὴν πραγματογνωσία», *Νέα Ἔστια*, τευχ. 1786 (Φεβρουάριος 2006): *Ἀφιέρωμα στὸν Ζήσιμο Λορεντζάτο*, 267 298. «Λογισμοὶ γιὰ τὸν π. Κοσμᾶ τὸν Λαυριώτη (+12.12.2010) ἢ ἡ συνάντησι μὲ τὴν Ἄλλη Δύση», *Νέα Ἔστια*, τευχ. 1840 (Ἰανουάριος 2011), 184 187. «Ἱστορία καὶ Ἐσχατολογία» (ὑποσ. 1). «Τὸ Βυζάντιο καὶ ἡ τέχνη του: Ἐκθεση πρὸς θέαμα ἢ θέασι πρὸς θέωσι;» ΣΤ' *Συνάντησι Βυζαντινολόγων Ἑλλάδος καὶ Κύπρου* (Ἀθήνα, Σεπτέμβριος 2005), *Συζήτησι στορογγυλῆς τράπεζας* (ὑπὸ ἐκτύπωση). «Παλεύοντας γιὰ τὴν οὐσία» (ὑποσ. 1): «Ἅγιοι Μερκούριοι καὶ παράφρονες Ἰουλιανοὶ ἢ ἡ μόνιμη ἐπικαιρότητα τοῦ Σκιαθίτη Μεγαλέξανδρου», *Παπαδιαμαντικὰ Τετράδια* (ὑπὸ ἐκδοσιν).

¹⁷ Τὸ σύνδρομο ἐνδημεῖ κυρίως σὲ συναδέλφους, ποὺ ταυτίζου τὴν ὀρθόδοξη θεολογία μὲ μία ἀφελή, εὐσεβιστικὴ κατήχησι καὶ «ποιητικὴ» κενολογία, ὅπως ἔχουμε τονίσει σὲ βιβλιοκρισίαις μας.

¹⁸ Ἐδῶ εἶναι σημαντικὴ ἢ συμβολὴ τοῦ μουσειολογικοῦ περιοδικοῦ *Ilissia* τοῦ ΒΧΜ, ποὺ συνέλαβε τὴν ἐκδοσὴ του καὶ τὴν ἀρχισὴ ὁ Δ. Κωνσταντῖος.

¹⁹ Κατὰ τὴ διεισδυτικὴ, ἡμιτελὴ σάτιρα τοῦ Γουσταύου Φλωμπέρ, *Μπουβάρ καὶ Πεκυσέ*, μτφρ. Ἀ. Μοσχοβάκης, Ἀθήνα 1990.

Εικ. 3. Νικόλαος Τζαφούρης, «Άκρα Ταπείνωση»/Pieta, Έρμιτάζ (Τριανταφυλλόπουλος, Μελέτες, εικ. 65).

ματα και την «ξύλινη» γλώσσα τους και τὸ μέσον νὰ μετατραπεί σὲ αὐτοσκοπὸ, ἢ εἰκονικὴ πραγματικότητα (*virtual reality*) νὰ ἐξουδετερώσει τὴν οὐσιαστικὴ μετοχὴ στὸ νόημα τοῦ συγκεκριμένου πολιτισμοῦ. Παινεύουμε τὴν ἐπανεκθέση τοῦ Κωνσταντίνου, ὅπως καὶ τοῦ Μουσείου Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ Θεσσαλονίκης, γιατί ἰσορροπῆσαν ἀνάμεσα σὲ ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστήμης καὶ σὲ εὐρύτερα αἰτήματα τῶν καιρῶν μας.

5. Ἐπιστήμη καὶ δεοντολογία. Ἡ γλώσσα τῆς ποιητικῆς

²⁰ Γιὰ τὸν Ἔζρα Πάουντ περιορίζομαι στὴ μελέτη γνωστοῦ του, ποὺ τὸν ἔζησε στὴ τελευταίη του ἀναλαμπές, σακατεμένο καὶ διανοητικὰ ἀπὸ τὴν κάθειρξη στὴν Πίζα: Ζήσ. Λορεντζάτος, *Ἀπὸ τὴν Πίζα στὴν Ἀθήνα: Ἡ περίπτωση Πάουντ*, Ἀθήνα 1987 [= ὁ ἴδιος, *Μελέτες*, τόμ. 2, Ἀθήνα 1994, 389-482· τὸ τρίστιχο στὴ σ. 402].

²¹ Ἐπισημάνθηκαν τέτοιες περιπτώσεις σιωπηρῆς ἀντιγραφῆς στὴ ΣΤ' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ἑλλάδος καὶ Κύπρου (Ἀθήνα 2005).

²² Πέραν τῶν ἐπανεπιλημμένων δικῶν μας σχολίων, πρὸβλ. Γ. Ρηγόπουλος, «*Damnatio memoriae* καὶ *errata*», *Περίπλους*, τευχ. 17/18 (1988) 100-105. Πρόσφατο παράδειγμα: Σὲ δίτομη ἔκδοσι γιὰ τὴ

Εικ. 4. Giovanni Bellini (ἢ ἐργαστήριό του), πίνακας Θρήνου/Pietà, Βερολίνο (Τριανταφυλλόπουλος, Μελέτες, εικ. 66).

ἀλληγορίας, μάλιστα ἀπὸ ἄνθρωπο ποὺ ἔμαθε ὀδυνηρὰ τι σημαίνει ὑπέρβαση τῶν ὁρίων τοῦ δικαίου, κάνει τὴν ἀποφασιστικὴ τομῆ:

Καὶ εἶπε ὁ Κούνγκ, «Μὲ δίχως χαρακτήρα θὰ πασχίζεις τοῦ κάκου νὰ βαρέσεις τοῦτο τοῦτο τὸ λαλούμενο εἴτε νὰ παίξεις τὴν κανονισμένη μουσικὴ γιὰ τὴς Ὠδές» (Ἔζρα Πάουντ, *Κάντο*, XIII)²⁰.

Μεταφορὰ στὴν καθ' ἡμᾶς περιορρούσα ἀλλ' ἀνομολόγητη, ἐπιμελῶς ἀποκρυπτόμενη ἀτμόσφαιρα: νὰ ἀντιγράψεις ξένες ιδέες «ξεχνώντας» νὰ παραπέμψεις²¹· νὰ καταδικάζεις σὲ λήθη (*damnatio memoriae*) ὅσους διαφωνοῦν μὲ τὴς ἀπόψεις σου²²· νὰ ἰδιοποιεῖσαι τὸν μόχθο τῶν ἄλλων γιὰ νὰ τὸν προβάλλεις ὡς δικό σου· νὰ στήνεις αὐτοδοξαστικὲς ἐκδηλώσεις ἢ/καὶ περιστασιακές, ἐπαναλαμβανόμενες *ad nauseam*, ἐκθέσεις γιὰ προώθησι τῆς σταδιοδρομίας σου²³· νὰ ἐπιδίδεσαι σὲ λεκτικὲς

Βενετοκρατούμενη Ἑλλάδα. Προσεγγίζοντας τὴν ἱστορία της, Βενετία 2010, στὰ κεφάλαια τῶν συναδέλφων ποὺ ἀναφέρονται στὴ ζωγραφικὴ τῶν βενετοκρατομένων χωρῶν (σσ. 493-574) ἀποφεύγεται ἡ παραμικρὴ μνεῖα ἐργασιῶν μας πάνω ἀπὸ πενήντα τὸν ἀριθμὸ γιὰ Ἴονια, Κρήτη, Κύπρο, ἔστω τῶν αὐτοτελῶν (λ.χ. Triantaphyllopoulos, *Nachbyzantinische Wandmalerei* [ὑποσ. 14] ὁ ἴδιος, *Μελέτες* [ὑποσ. 2]. Γιὰ ἄλλες βλ. στὴς *Βιβλιογραφίες* ποὺ ἀναφέρθηκαν ἀνωτέρω, κεφ. 2).

²³ Ἕνας δειγματοληπτικὸς χρονολογικὸς παραλληλισμὸς ἀνάμεσα σὲ ἐκθέσεις ἀφενὸς καὶ ἀκαδημαϊκὴ ἢ ἄλλη σταδιοδρομία τῶν συγγραφέων τῶν καταλόγων ἀφετέρου θὰ ἦταν ἀρκούντως εὖ

ἀκροβασίες για ν' ἀποκρύψεις ἐρμηνευτικές ἀδυναμίες²⁴, τέλος, νὰ καταδέχεσαι νὰ προσφύγεις σὲ ὠμὴ ἢ βελουδινὴ λογοκρισία²⁵. Ἡ ὁποιαδήποτε ἐπάρκεια στὴ χρῆση τῆς βιβλιογραφίας ἢ τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ ὕλικου δὲν μπορεῖ νὰ καλύψει τὸ κενὸ ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἠθικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς δεοντολογίας!

Β'. Κενὰ ἔρευνας καὶ instrumentorum studiorum

Στὶς ἐνότητες ποὺ ἀκολουθοῦν δίνονται βασικὰ κενὰ, κατὰ τὴν ἀντίληψή μας, στὴν ἔρευνα τοῦ μεταβυζαντινοῦ ὕλικου, ἀλλὰ καὶ ἐλλείψεις σὲ ἐργαλεῖα μελέτης (*instrumenta studiorum*). Ἀναλυτικὸς βιβλιογραφικὸς σχολιασμός δὲν θὰ εἶχε νόημα, μὲ δεδομένη τὴν ὑπαρξὴ τῶν *Βιβλιογραφιῶν* (κεφ. 2), γιὰ τοῦτο περιοριζόμαστε σὲ ἐπιλεκτικὰ σχόλια.

1. Γενικὰ ἐγχειρίδια - λεξικὰ - αἰσθητικὴ μεταβυζαντινῆς τέχνης - "postbyzantinische Frage"

- Ἐπέκταση τῶν ὁρίων (ἕως τὸ 1922;), καθιέρωση μιᾶς *μετα-μεταβυζαντινῆς ἢ νεοβυζαντινῆς* περιόδου
- ἔλλειψη γενικοῦ ἐγχειριδίου
- ἔλλειψη εἰδικοῦ λεξικοῦ, κατὰ τὸν τύπο τῶν βυζαντινολογικῶν²⁶.
- ἔλλειψη ἐγχειριδίου γιὰ τὴ μεταβυζαντινὴ αἰσθητικὴ
- ἔλλειψη συστηματικῶν μελετῶν γιὰ τὶς ἀλληλοεπιδράσεις στὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο, «*postbyzantinische Frage*»²⁷.

γλωττος γιὰ τὴ ζωτικὴ «μικροῖστορία» τῶν πανεπιστημιακῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν πραγμάτων στὸν τόπο μας!

²⁴ Πρὸβλ. ὑποσ. 18.

²⁵ Περιπτώσεις καταδικαστέες βλ. στοὺς Δ. Ι. Πάλλα, «Περὶ ζωγραφικῆς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν Θεσσαλονίκην μετὰ τὴν ἄλωσιν Μεθοδολογικά», *ΕΕΒΣ* 42 (1975 1976) 211, Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλο, «Δημήτριος Ἰ. Πάλλας: Ἕνας ἐπιστήμονας στὸν 20ῦ αἰώνα. (Στὰ ἐκατόχρονα ἀπὸ τὴ γέννησή του)», *Νέα Ἑστία*, τευχ. 1800 (Μάιος 2007), 828 ὑποσ. 18, καὶ στὸν ἴδιο, «Λογοκρισία καὶ Ἐπιστήμη», *Ἀντί*, τευχ. 445/24.8.1990, 48 50.

²⁶ Ἐννοῦμε κάτι ἀνάλογο πρὸς τὸ *RbK* ἀλλὰ καὶ τὸ γενικότερο *ODB* ἢ τὰ νεώτερα *compendia*.

²⁷ Πρὸβλ. τὴν ἐνότητα «*byzantinische Frage*» στὴν ἐξαμηνιαία βιβλιογραφικὴ ἀνασκόπηση τῆς *Byzantinische Zeitschrift*.

²⁸ Πρὸβλ. πρόσφατα γιὰ τὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴ συναφῆ γλυπτικὴ τὴν ἐξαιρέτη, πολυετὴ ἐργασία τῶν Σ. Καλοπίση Βέρτη καὶ Μ. Παναγιωτίδη Κεσίσογλου κ.ἄ., *Πολύγλωσσο Εἰκονογραφημένο Λεξικὸ Ὁρῶν Βυζαντινῆς Ἀρχιτεκτονικῆς καὶ Γλυπτικῆς*, Ἡράκλειο 2010, ποὺ σὲ δευτέρῃ ἐκδοσὴ θὰ πρέπει νὰ συμπεριλάβει συστηματικότερα τὸ κυπριακὸ ὕλικό, ἐνδεχομένως καὶ τὴν ἰσπανικὴ ὀρολογία.

²⁹ Στὴν πιδ πρόσφατη σύνοψη, ἐκείνῃ τοῦ Χαρ. Μπούρα, *Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα

2. Ἀρχιτεκτονικὴ - Πολεοδομία - περιβάλλον

- Ἐλλειψη εἰδικοῦ λεξικοῦ ὄρων καὶ ὀνομάτων²⁸
- ἔλλειψη ἀναλυτικῆς ἱστορίας τῆς μεταβυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς²⁹.
- ἔλλειψη συστηματικῆς ἱστορίας μεταβυζαντινοῦ δικαίου περὶ ἀρχιτεκτονικῆς καὶ περιβάλλοντος
- ἔλλειψη σύνθεσης ἀπὸ πλευρᾶς πολεοδομίας καὶ δομημένου περιβάλλοντος
- ἔλλειψη μονογραφιῶν γιὰ μεγάλα ἀρχιτεκτονικὰ σύνολα
- ἔλλειψη συνθετικῆς μονογραφίας γιὰ τὶς συντεχνίες κτιστῶν
- ἔλλειψη συνθετικῶν ἐργασιῶν γιὰ τὴν ἀστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν ὀχρωματικὴ
- ἔλλειψη συνθετικῆς ἐργασίας γιὰ τὶς σχέσεις ὀθωμανικῆς - μεταβυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς
- ἀναλυτικὴ εὐρετηρίαση καὶ συνέχιση τῆς σειρᾶς *Ἑκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἄλωση*³⁰.

3. Ζωγραφικὴ

- Ἐλλειψη πολύγλωσσου λεξικοῦ ὀρολογίας
- ἀναθεωρημένη ἱστορία τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς³¹.
- ἔκδοση *συνταγμάτων* μὲ ἀκριβῶς χρονολογημένα σύνολα³².
- συστηματικὴ ἔκδοση μονογραφιῶν γιὰ ἐπώνυμους ζωγράφους³³.

2001, ἀφιερώνονται 50 σελίδες (235 288), ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ μισὲς περίπου περιέχουν φωτογραφικὸ ὕλικό.

³⁰ Ἐκδοση τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Σχολῆς τοῦ Μετσόβιου Πολυτεχνείου Ἀθηνῶν (Καθηγ. Χαρ. Μπούρας), μὲ 1 ἐπιπλέον τόμο γιὰ τὰ ἀστικά κτίσματα, Ἀθήνα 1979 καὶ ἐξῆς.

³¹ Ὑπενθυμίζεται, ὅτι ἡ τελευταία ἐκτεταμένη ἔκθεση εἶναι ἐκείνῃ τοῦ Μ. Χατζηδάκη στὸν Α' τόμο τοῦ *Λεξικοῦ τῶν Ἑλλήνων ζωγράφων* (Ἀθήνα 1987), βασισμένη οὐσιαστικὰ στὴν παλαιότερή του στὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* (τόμ. Γ' Ἀθήνα 1974, 410 ἐξ. τόμ. ΙΑ', Ἀθήνα 1975, 244 κ.ἑ.), ἀριθμεῖ δηλαδὴ τρεισήμισι δεκαετίες καὶ τὸ ὕλικό ἔκτοτε ἔχει αὐξηθεῖ ὑπέρομα. Πιστεύουμε τὸ κενὸ νὰ καλυφθεῖ ἐν μέρει ἀπὸ τὴν ἐκτενή, ἐμπεριστατωμένη μονογραφία ποὺ ἐτοιμάζει ὁ Δρ. Ἰωάννης Βιταλιώτης, ὅπως εἶμασθε σὲ θέσει νὰ γνωρίζουμε.

³² Ἀναφέρεται χάριν δείγματος ἡ συναγωγὴ τοῦ Ι. Spatharakis, *Dated Byzantine Wall-Paintings in Crete*, Leiden 2001.

³³ Οἱ ἐνδείξεις δείχνουν ὅτι ἄρχισε νὰ ὑποχωρεῖ ἡ «κρητομανία», προφανῶς λόγῳ καὶ κορεσμοῦ, καὶ νὰ στρέφεται τὸ ἐνδιαφέρον καὶ πρὸς ἄλλα ρεύματα, ὅπως στὴ συντεχνία τῶν Καπεσοβιτῶν ἀπὸ τὸν τιμώμενο νεκρό. Τὴν ἀνάγκη γιὰ μιὰ τέτοια στροφὴ τὴν ἐπισημάναμε ἐδῶ καὶ δεκαετίες βλ. Triantaphyllopoulos, *Nachbyzantinische Wandmalerei* (ὑποσ. 14), τόμ. Ι, 61 κ.ἑ., ὁ αὐτός, *Μελέτες* (ὑποσ. 2), 169 κ.ἑ. [ἡ μελέτη πρωτοδημοσιευμένη τὸ 1995].

- ο συστηματική έκδοση μεταβυζαντινών μικρογραφημένων ή διακοσμημένων χειρογράφων
- ο συστηματική έκδοση ξυλογραφιών/χαλκογραφιών³⁴ και κοσμημάτων έντυπων εκδόσεων
- ο συμπλήρωση ανά πενταετία του αναντικατάστατου Λεξικού Έλλήνων ζωγράφων των Μ. Χατζηδάκη, Ε. Δρακοπούλου³⁵.

4. Γλυπτική μνημειακή

- ο Έλλειψη λεξικού ὄρων, μοτίβων καὶ τεχνιῶν³⁶.
- ο προώθηση συγκρότησης *συνταγμάτων* χρονολογημένων γλυπτῶν μελῶν, τέμπλων³⁷, μεγάλων ξυλογλυπτῶν κατασκευῶν
- ο Έλλειψη ἱστορίας τῆς μεταβυζαντινῆς μνημειακῆς γλυπτικῆς.

5. Μικροτεχνία - Χρηστικά ἀντικείμενα

- ο Έλλειψη λεξικού ὄρων, μοτίβων καὶ τεχνιῶν³⁸.
- ο Έλλειψη συνταγμάτων κατὰ εἶδος, με προτεραιότητα στὰ χρονολογημένα ἀντικείμενα³⁹.
- ο Έλλειψη ἱστορίας τῆς μεταβυζαντινῆς μικροτεχνίας.

6. Εἰκονογραφία

- ο Έλλειψη λεξικού θεμάτων, μοτίβων καὶ ὄρων⁴⁰.

- ο Έλλειψη μονογραφιῶν γιὰ μεγάλες εἰκονογραφικὲς ἐνότητες ἐνδεικτικὸς δεκάλογος:
 1. Εὐχαριστιακὸς κύκλος
 2. Ἀποκάλυψη / ἐσχατολογία
 3. ἐκκλησιαστικὰ Μυστήρια
 4. ὁμολογιακὰ / ἀνθενωτικὰ / ἐνωτικὰ θέματα
 5. εἰκόνες λατρευτικῆς / εἰκόνες ἰδιωτικῆς εὐλάβειας (Andachtsbilder, devotional icons) / θρησκευτικοὶ πίνακες⁴¹.
 6. Νεομάρτυρες
 7. νεκρικὴ εἰκονογραφία
 8. ἀρετολογικὰ θέματα
 9. θρησκευτικὰ θέματα σὲ κοσμικὴ μετάπλαση⁴².
 10. κοσμικὴ εἰκονογραφία (αὐτοτελῆς / ἐνταγμένη σὲ ἐκκλησιαστικὸ πλαίσιο).

Θὰ εὐχόμεον ἀπὸ καρδίας, ἢ ἀπώλεια τοῦ φίλου νὰ γίνῃ μίτος γιὰ τὴν εὕρεση μιᾶς νέας, ἰσόρροπης καὶ ἠθικὰ ἀκέραιης πορείας πρὸς τὴν ἀποκάλυψη αὐτοῦ τοῦ κόσμου, τοῦ *μεταβυζαντινοῦ*, ποὺ στάθηκε ὁ κρυφὸς καημὸς τοῦ σημερινοῦ πολὺκλαυστοῦ νεκροῦ τῆς ΧΑΕ καὶ τοῦ ΒΧΜ!⁴³

Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν... ζωὴν χαρισάμενος, ἀγαπημένε φίλε Δημήτρη!

³⁴ Γιὰ τὴ σημασία τους πρβλ. Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Εἰκόνα καὶ λόγος στὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία τοῦ 16ου αἰώνα. Θέματα εἰκονογραφίας», *Πρακτικὰ 4ου Διεθνοῦς Συνεδρίου «Neograeca Medii Aevi»: Τ' ἀδόκινον κείνον ποὺ γλυκὰ θλιβᾶται. Ἐκδοτικὰ καὶ ἐρμηνευτικὰ ζητήματα τῆς δημόδου ἐλληνικῆς λογοτεχνίας στὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα στὴν Ἀναγέννηση (1400-1600)*, (Λευκωσία 1997), Ἡράκλειον 2002, 615-642.

³⁵ Ἦδη ἐκκυκλοφόρησε ἀπὸ τὴν Ε. Δρακοπούλου ὁ γ' τόμος (ὑποσ. 4), προϊόν μεγάλου μόχθου καὶ ἀναμφίβολης ἀξίας.

³⁶ Ἡ ἀξιόλογη συμβολὴ τοῦ Χ. Κουτελάκη, *Ἑλληνες ἀργυροχοῦσοι καὶ ξυλογλύπτες*, Ἀθήνα 1996, προσφέρει ἤδη βασικὸ ὄλιγό, ποὺ χρειάζεται συμπλήρωση καὶ επέκταση.

³⁷ Παραπέμπω χάριν δείγματος σὲ πρόσφατη ἔκδοση: Μ. Α. Κυριακίδου, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα τῆς Κύπρου τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας (1571-1878). Τὰ χρονολογημένα καὶ τὰ κατὰ προσέγγιση χρονολογούμενα ἔργα*, Λευκωσία 2011 (διδακτ. διατριβὴ στὸ Πανεπιστήμιο Κύπρου, 2008).

³⁸ Πρβλ. Κουτελάκης, ὁ.π.

³⁹ Ἰδιαίτερα σημαντικὸ εἶναι τὸ ὄλιγό ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὅρος ποὺ ἔρχεται στὸ φῶς τῆς τελευταίας δεκαετίας.

⁴⁰ Εἶναι πασίγνωστο ὅτι τὰ ὑφιστάμενα, ξενόγλωσσα ἀποκλειστικὰ εἰκονογραφικὰ λεξικά σπανιότατα ἀναφέρονται στὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο, παραπέμποντας κυρίως στὴ ρωσικὴ παραγωγή,

γῆ, συχνὰ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἢ τῶν ἄλλων βαλκανικῶν λαῶν. Πολύτιμο εἶναι τὸ πρόσφατο, ἀξιολόγητο καὶ πολὺ μοχθὸ *corpus* τῶν Ν. Τουτοῦ καὶ Γ. Φουστέρη, *Εὐρετήριο τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς τοῦ Ἁγίου Ὁρους, 10ος-17ος αἰ.*, Ἀθήνα 2010 (Ακαδημία Ἀθηνῶν), ποὺ εὐχεταί κανεὶς διακαῶς τὴν ἀμεση ὀλοκλήρωσή του.

⁴¹ Βλ. ἀνωτέρω, ὑποσ. 14.

⁴² Πρβλ. Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Μεγαλέξανδρος καὶ Μέγας Κωνσταντῖνος στὰ Ἰωάννινα. Ἴερο κοσμικὸς χώρος στὸ Μεταβυζάντιο», *Χαριστήριο εἰς Παν. Α. Βοκοτόπουλον* (πρὸς ἔκδοση).

⁴³ Γιὰ τὸν τιμώμενο νεκρὸ φίλο καὶ ὁμότεχνο πολλὰ γράφτηκαν ἤδη ἀπὸ ἄλλους ἀπὸ τὴν πλευρά μας βλ. Ἐφημ. «Πανευβοϊκὸν Βῆμα» (Χαλκίδα), φ. 3.501/04.03.2010. «Μνήμης ἀνάταξις. Γιὰ τὸν Εὐβοεὶα Δημήτρη Κωνσταντῖο (1950-13.2.2010)», Ἀρχαιολόγο καὶ Διευθυντὴ τοῦ Βυζαντινοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (1999-2010)», *Συλλογές*, τεύχ. 307 (Φεβρ. 2011), σ. 131-133. «Ἐνας προαπιστῆς τῶν μνημείων στὴν κοινωνία τῆς Ἡπείρου», *Illissia*, τεύχ. 7-8 (Φθινόπωρο 2010/Ἄνοιξη 2011) [Ἀφιέρωμα στὸν Δ. Κωνσταντῖο], 4-8. «Ζητήματα ἐρμηνείας τῆς ζωγραφικῆς στὴ Μεταμόρφωση στὸ Πυργὶ Ἀὐλωναρίου. Ὁψεις τῆς λατινοκρατούμενης Εὐβοίας», στὸν ἐδῶ ἀφιερωτῆρο τόμο.

Demetrios D. Triantaphyllopoulos

TRACING POST-BYZANTIUM IN GREECE.
A SYNOPSIS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ISSUES

The present scientific commemoration for Demetrios Konstantios as well as one of his main achievements, the recent inauguration ceremony of the Post-Byzantine Exhibition in the Byzantine and Christian Museum (Athens), have given the opportunity for a comprehensive synopsis of research topics and for an indicative list of major demands in the various branches and in the relevant *instrumenta studiorum*.

Consequently, in Part I we reconsider issues as:

- Chronological setting of the Post-Byzantine period, for which we propose the interval between 1453 and tentatively 1922.
- Necessity for an annual bibliographical publication,

comprising all the relevant fields, according to the example of *Byzantinische Zeitschrift*.

- Rethinking on the current interpretative trends; suggestion towards an iconological pattern.
- The role of Byzantine museums, being admitted that the material exposed consists in its majority from liturgical objects, inevitably secularized in their new context.
- Unacceptable yet often practised scientific ethics (e.g. plagiarism, *damnatio memoriae*, censorship etc.).

In Part II we are concerned with practical issues, as basic topics on all the fields still untouched or inadequately handled by the researchers. Deficiencies in *instrumenta studiorum* are also included.